

90 år i underjorden

Södermalm före 1650, speglat genom arkeologiska fynd.

Elisabeth Brynja

Den första arkeologiska noteringen på Södermalm gjordes 1904. Vid markarbeten på tomten till Högbergsgatan 21 hittades ett människoskelett. Uppgifterna om fyndet är mycket knapphändiga men den döde torde en gång blivit begravd på Helga Kors kapells kyrkogård.

Under loppet av de 90 år som gått har lämningar och lagerföljder kommit i dagen på många platser. Uppgifterna om dessa finns samlade i ett arkeologiskt register som omfattar hela Stockholms innerstad. Noteringar och uppmätningar som rör Södermalm finns från 150 platser och består av allt ifrån murrester, gatubeläggningar och brunnar till skelettrestorer och föremål. Dokumentationens omfattning och kvalitet varierar mycket och allt går inte att datera eller tolka. Arkeologiska undersökningar har genomförts av Stadsmuseet ända sedan 1930-talet, men med få anställda måste det ha varit svårt att hinna med att dokumentera allt som kom fram vid markarbeten över hela staden. Dessutom var det ofta arbetsföretagets goda vilja som gav tillträde till arbetsplatserna. Trots detta har omfattande arkeologiska arbeten och dokumentation gjorts i samband med stora byggnationer sedan 1930-talet, som trafikrondellen vid Slussen, Södergatans framdragning och Medborgarhusets tillblivelse.

Idag är det annorlunda att vara arkeolog på Söder och i staden. Kulturminneslagens kapitel om fornlämningar omfattar de områden i Sveriges städer som varit bebyggda sedan medeltiden. Här får ingen sätta spaden i marken utan tillstånd från Länsstyrelsen.

Däremot arbetar dagens arkeologer under tidspress skapad av modern teknik och effektiva schaktmaskiner. Idag är förarbetet av stor vikt och om möjligt bör arkeologernas dokumentation vara klar innan nybyggnadsarbetena börjar.

På Södermalm går fornlämningsområdets södra gräns vid Åsögatan och slutar i väst och öst med Timmermans- respektive Nytorrgsgatan. Området motsvarar utbredningen av stadsdelens bebyggelse vid tiden före gaturegleringen 1650.

Då dessa centrala delar av Söder varit kontinuerligt bebyggda sedan medeltiden är de orörda ytorna förhållandevis små. Söders bergiga topografi har också bidragit till att kulturlagren inte är så tjocka och lämningarna inte så väl bevarade. Att vara arkeolog i denna stadsdel är som att leta efter en nål i en höstack, men under loppet av 90 år har pusselbitarna blivit allt fler. Avsikten med denna sammanställning är att samla alla uppgifter som hör till tiden före gaturegleringen 1650 och är kopplade till det medeltida gatunätet. Små men viktiga iakttagelser som tillsammans bidrar till att belysa det äldsta Södermalms framväxt och karaktär.

Skriftliga källor

Den 17 juni 1288 omtalas Södermalm för första gången. Biskopen i Strängnäs skriver i ett brev ”om en nyligen anlagd bebyggelse på det område som kallas Södermalm”. Hur denna bebyggelse då såg ut, hur den

Till vänster: Del av Sigismund Vogels kopparstick från 1600-talets mitt. Söder var den stadsdel som reglerades sist, gatunätet hade växt fram efterhand och formade oregelbundna kvarter. Ovan: Södermalm före 1642. Norr är nedåt på bilden. Den breda vägen i mitten är Allmänningssvägen, första delen av Götalandsvägen, delvis i samma sträckning som nuvarande Östgötagatan. I Krigsarkivet.

vuxit och hur den sett ut under olika skeden vet vi ganska lite om. I senare källor talas om Södermalm som ett område för kålgårdar och bete åt den boskap som stadens borgare höll här. Vid sidan om denna funktion måste det ha funnits bebyggelse på malmen under nästan hela medeltiden. Den bro som sammanband Stadsholmen med Södermalm finns belagd sedan 1280. Vi känner till ett antal offentliga byggnader som exempelvis Mariakapellet från 1300-talets mitt. Helga kors kapell fanns redan 1330 någonstans i området strax väster om nuvarande Katarina kyrka. Yttre Söderport och vallgraven kom till på 1500-talet som ett resultat av de oroliga tiderna och maktstridig-

heter med danskarna. I tranbodarna vid nuvarande Stadsgården som omtalas från 1300-talets slut kokades sältran till lysoljor. Dessutom fanns redan på 1400-talet tegelbruken vid Horn och Grind (vid nuvarande Skanstull), en repslagarbana, flera kvarnar och en skriftligt belagd åkeriverksamhet.

Invid den stora Allmänningssvägen söderut låg Pellarbacken som under 1300-talet varit avrättningsplats, men som senare blev en plats dit människor vallfärdade.

Den profana bebyggelsen växte fram i anslutning till de olika verksamheterna och formade så småningom det gatunät vi känner från tidiga 1600-tals-

kartor. Allmäningsvägen mellan Yttre Söderport och näset vid Grind var första delen av Göta landsväg, den enda landförbindelse som fanns söderut från Stockholm mot Södertälje. Varken Allmäningsvägen eller Göta landsväg finns skriftligt belagda förrän på 1400-talet men vägen är betydligt äldre. Den bör ha funnits redan på 1200-talet och går troligen tillbaka till förhistorisk tid att döma av dess sträckning förbi medeltida och förhistoriska gårds- och bytomter, runstenar, tingsplatser och kyrkor.

Fatburssjön

Ett av de intressantaste resultaten i samband med arkeologisk dokumentation under senare år framkom i samband med nybebyggelse på Södra stationsområdet, där Fatburssjön en gång låg. Kvartärgeologer från Stockholms universitet har genom analyser av den gamla sjöbottens lagerföljder kunnat ge sitt bidrag till Södermalms äldsta historia. Förutom att de genom sina resultat kan återskapa landskapets utveckling från forntid in i historisk tid har de även funnit spår av människans framfart. Att Södermalm varit befolkat sedan järnåldern visar sig i sjöbottenlager genom de pollen och frön som följer i den jordbrukande människans spår. Någonstans i området kring Medborgarplatsen har sannolikt en gård legat redan under vikingatiden, trots att dess namn inte satt några spår i medeltida dokument eller att några arkeologiska lämningar återfunnits. Från och med medeltiden återspeglar sjöbottensedimenten människan genom att föroreningarna i sjön ökat i takt med befolkningens tillväxt. Denna nedsmutsning tar sin början redan på 1200-talet och bidrar till att vattnet från att ha varit friskt och fiskrikt långsamt förgiftats. I bottenproverna kan man också utläsa den avverkning av skog som under medeltiden gjordes på Söder till byggmaterial och bränsle och för att skapa utrymme för nybebyggelse.

Fatburssjön hade från början varit en tillgång för människorna och den drog till sig verksamheter som

krävde vatten. Spår efter en kakelverkstad påträffades 1938 där Repslagargatan idag korsar Högbergsgatan. Krukmakaren tillverkade pottkakel till ugnar som var föregångare till senare tiders kakelugnar. Stadens tänkeböcker berättar att det funnits krukmakare här vid Fatburens norra strand sedan 1500-talets mitt. Här fanns också den repslagarbana som givit den nuvarande gatan dess namn. I detta område mellan Fatburssjön och Yttre Söderport bodde de första söderborna på medeltiden, vilket också avspeglas i det äldsta gatunätet. Ner till sjön går än idag en rest av det äldsta gatunätet, en så kallad vattugränd, idag representerad av en närmast obefintlig gatusträckning kallad Banbrinken.

Gator och gatubeläggning

Söder var den stadsdel som reglerades sist. Först efter 1600-talets mitt var arbetet klart. Några av gatorna i backen närmast Södermalmstorg råde man dessutom inte på. I branten mot Mosebacke leder än idag Mariagränd, Klevgränd och Urvädersgränd i smala, krokiga sträckningar.

På flera ställen där rester av det äldre gatunätet framkommit i samband med schaktningar har det visat sig att gatorna är kullerstenssatta. I kvarteret Ormsaltaren, längst ut vid Mariagränd, framkom i samband med provgrävning för planerad nybebyggelse detta kullerstensskikt på cirka en meters djup och ytterligare 30 centimeter ner ännu en kullerstensnivå. Under denna äldsta gata ligger ett kompakt, meter tjockt mörkfärgat kulturlager som måste vara mycket äldre än från tiden närmast före gaturegleringen. De planer man hade att bebygga området skrinlades emellertid och de kulturlager som skulle fört oss bakåt i tiden ligger kvar under asfalten...

I kvarteret Schönborg invid Götgatan kom ett kullerstensskikt fram 1960. Det låg också meterdjupt och var en gång Allmäningsvägens början, som via nuvarande Repslagargatan fortsatte söderut.

När saluhallen byggdes vid Medborgarplatsen kom Fatbursjöns torvlager i dagen. I dessa kunde kvartärgeologer ta prover och avläsa hur landskapet utvecklats från stenålder fram till att sjön fylldes igen på 1850-talet. Foto förf.

Gatunätet och bebyggelsen tycks ha haft permanentare karaktär än man tidigare velat tro, särskilt i området närmast Yttre Söderport (nuvarande Slussen). Bara det faktum att man vid regleringen av gatunätet varken breddade eller rätade ut gränderna upp mot Mosebacke kanske är en följd av detta. Uppe på Klevgränd, väl synligt från Södermalmstorg, ligger än idag ett litet stenhus som anses vara Söders äldsta bostadshus, troligen uppfört på 1500-talet.

På kartan (sid 43) syns att det finns ytterligare gator som än i dag följer en medeltida sträckning. Kvarngatan (Wäderquarnegathun 1647) är en fortsättning av den väg som söder om Maria Magdalena kyrka gick upp mot det kvarnberg där Södra Latin-läroverket idag ligger.

Överkikaren och Yttre Söderport

En annan av de gator som sträcker sig ut från medeltidens Södermalmstorg går i riktning mot nuvarande Bastugatan. Delar av denna gata, som finns skriftligt belagd sedan 1602, går än idag i sin medeltida sträckning. En stensatt bit av gatan framkom vid utgrävningar i kvarteret Överkikaren 1984–1985, hitintills den mest omfattande arkeologiska undersökning som gjorts på Södermalm. Här framkom resterna av en bebyggelse som härrör från tiden före regleringen och som revs på 1650-talet för att ge plats åt de la Gardies palats och för det nya Södermalmstorg.

Tretton meter under utfyllnadsmassorna, som var ämnade att ge torget en större och planare yta, låg grunderna till sex mindre hus som alla helt eller delvis byggts i tegel. Husen, som går att identifiera på de äldsta Stockholmsbilderna, låg strax intill Yttre Söderport i de kvarter ner mot Riddarfjärden som syns på den tidiga 1600-talskartan. Det var små stenhus som hyst både hantverkare och borgare. Längst ned mot vattnet låg en badstuga vars traditioner fanns kvar i området ända in på 1900-talet och som en gång gav Bastugatan dess namn.

Bebyggelsen i kvarteret Överkikaren gränsade på

1500-talet till befästningsanläggningen vid Söderport. Den fanns till stora delar kvar ända fram till 1930-talet då den fick ge plats för Slussens trafikkarusell. Vid den arkeologiska utgrävningen kartlades det runda fästningstornet, vallgraven och porten. Dokumentation och rekonstruktion är vad som idag återstår förutom en mycket liten bit av vallgravsmuren. Idag ligger det blå runda Kolingsborg på platsen för fästningstornet Rondellen.

Hus och brunnar

Förutom den sammanhängande bebyggelse som kom fram i kvarteret Överkikaren har rester av stenhus hittats på flera andra platser. Gråstensgrunder med eller utan synliga tegelskift som stått pall för senare tiders rivningar och nybyggnader, kanske sparade för att ge stadga åt underlaget för nya hus. De daterande föremålen som hittats i anslutning till grunderna är få. Detta kan bero på att människorna tvingats flytta och tömt sina hus inför gaturegleringens genomförande.

Äldre malmbebyggelse, som vi möter den på de äldsta Stockholmsbilderna, dominerades av små trähus. De syns som ett gytter av kåkar, som liksom gatorna byggts utan någon egentlig planering eller inbördes ordning. De få rester av trähusbebyggelse som hittats vid schaktningar motsvarar inte det verkliga förhållandet. Små timmerhus, utan källare, var lättare att riva i grund och eventuella rester förmultnar lätt.

En viktig förutsättning för bebyggelse är tillgång på friskt vatten. På de höjdsträckningar som korsar Södermalm finns bra förutsättningar för brunnsgrävning. Brunnar, både timrade och stensatta, nedgrävda i sandåsarna har återfunnits på många platser på Söder. Brunnarna i sig berättar om den bebyggelse vars spår för övrigt kan vara svår att återfinna. Bara längs Södergatans sträckning återfanns ett tjugotal brunnar när den nya leden drogs fram på 1940-talet. Som ett pärlband har de legat längs denna sydliga ut-

gravda människor frilades vid gatuarbeten på 1910-talet motsvaras inte av någon skriftligt belagd kyrkogård i området. Fyndet har tolkats som en massgrav dit avrättade från Pelarbacken fraktats då inte alla fick plats uppe på själva berget.

Södermalm före 1650

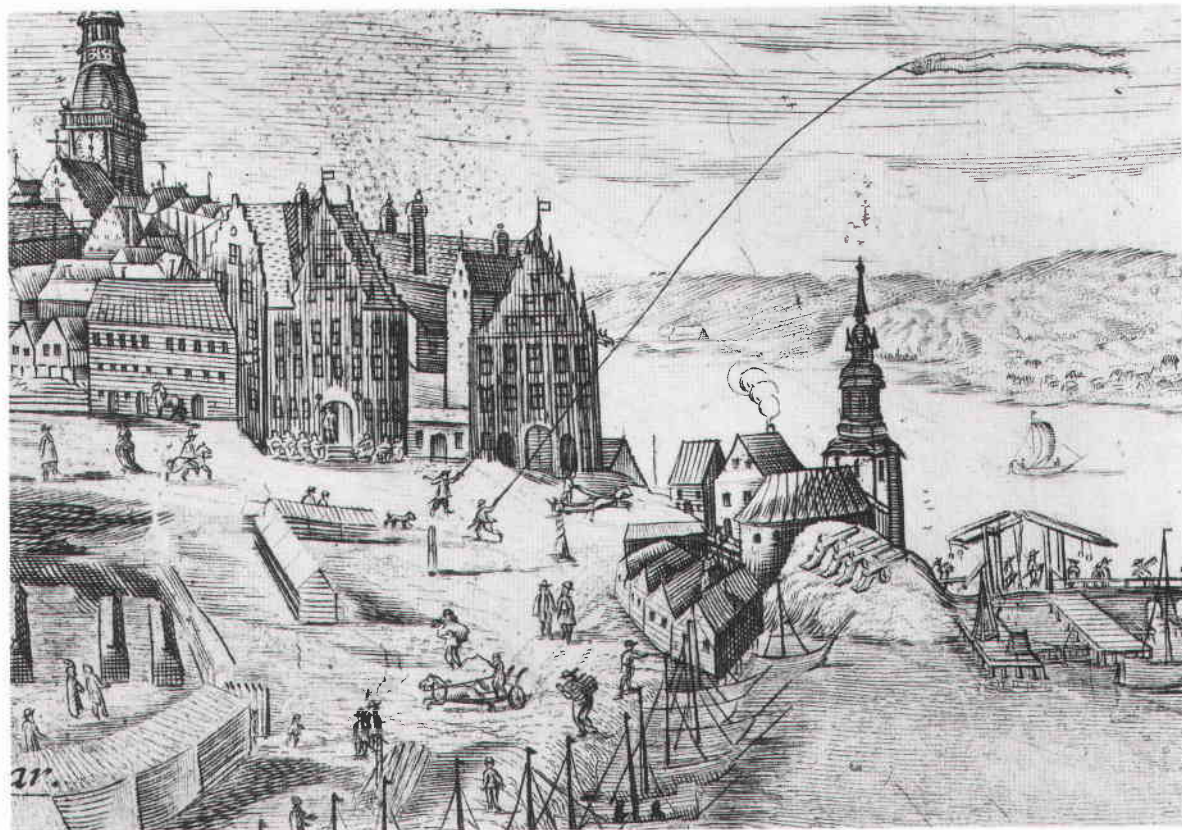
Enligt den arkeologiska dokumentation som gjorts på Söder har den bebyggelse som revs för att ge plats åt raka gator och regelbundna kvarter varit av småskalig karaktär. Husen var byggda av trä, sten eller korsvirke i en till två våningar och de naturligt framväxta gatorna ofta kullerstensbelagda. Flertalet av de murrester som framkommit i samband med schaktningar visar att många av husen byggts på stengrund. Under 1500-talet och troligen ännu tidigare har denna stadsdel vuxit fram. Den omfattade vid början av 1600-talet stora delar av det centrala Södermalm, från Slussen till Fatbursjön, från Maria- till Katarinaberget. Vid de tillfällen när schaktningarna kommer ner tillräckligt djupt eller går genom de få ännu orörda ytorna finns spåren där.

Medeltiden omfattar flera hundra år och att i det arkeologiska materialet urskilja olika epoker är svårt. Det som kommit fram har ofta varit fragmentariskt och tillhör troligtvis medeltidens senare del och tiden närmast före gaturegleringen. De tidigaste spåren kan ha suddats ut av senare bebyggelse särskilt med avseende på att stenhus kanske varit dominerande mot slutet av perioden.

Från myndigheternas sida ville man hålla tillbaka bebyggelsen på malmen av strategiska skäl. Det fanns risk att fiender skulle belägra Staden mellan broarna från Söder. Verkligheten var sannolikt annorlunda; mot bakgrund av de verksamheter som tidigt funnits och de spår som finns är det svårt att tro att Södermalm varit obott eller att dess enda innevånare utgjorts av grisar och kor.

Litteratur:

- Axel-Nilsson, G, Hansson, H, "Fatbursjön", *Stadskollegiets memorial* 1940, Bih. 3.
- Brynja, E, "Kvarteret Mälaren på Södermalm", *Stadsvandringar* 9 (Stockholm 1985).
- Hansson, H, *Med tunnelbanan till medeltiden* (Stockholm 1960).
- Larsson, L Z, *Göta landsväg*, seminarieuppsats, Stockholms universitet (1992).
- Munthe, A, *Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet* (Stockholm 1959).
- Medeltidsstaden* 17, (Stockholm 1981).
- Nordberg, T O, *Söderport och Slussen* (Stockholm 1936).
- Robertsson, A-M, Karlson, S, Aronsson, M, "Fatbursjöns 3000-åriga historia – från bronsålder till 1700-tal", *Fatburen 3000 år* (Stockholm 1992).
- Råberg, M, *Visioner och verklighet II, Stockholmskartor från 1600-talet* (Borås 1987).
- Råberg, M, "Södermalms stadsplan under 1600- och 1700-talen", *Stadskollegiets memorial* 1965, Bih. 43.
- Råberg, M, *Stadsplan och stenbebyggelse på Södermalm i Stockholm under 1600-talet*, lic avhandling, Stockholms universitet (1968).
- Sankt Eriks Årsbok* 1987 (Stockholm 1987).

Detalj av Wolfgang Hartmans kopparstick från 1650. På Södermalmstorg reser sig pompiga hus i stormaktstidens anda, byggda efter det reglerade gatunätet. Bakom Söderports torn dröjer sig äldre bebyggelse kvar.

löpare av Stockholmsåsen, där idag trafikleden nu överdäckats och bebyggts med nya kvarter.

På kartan från tidigt 1600-tal (sid 37) finns två markeringar, strax öster om Maria Magdalena kyrka, som troligen avser offentliga brunnar. De ligger på små öppna platser i bebyggelsen och den södra av dessa motsvarar ungefär platsen för en av brunnarna som frilades vid Södergatans framdragning.

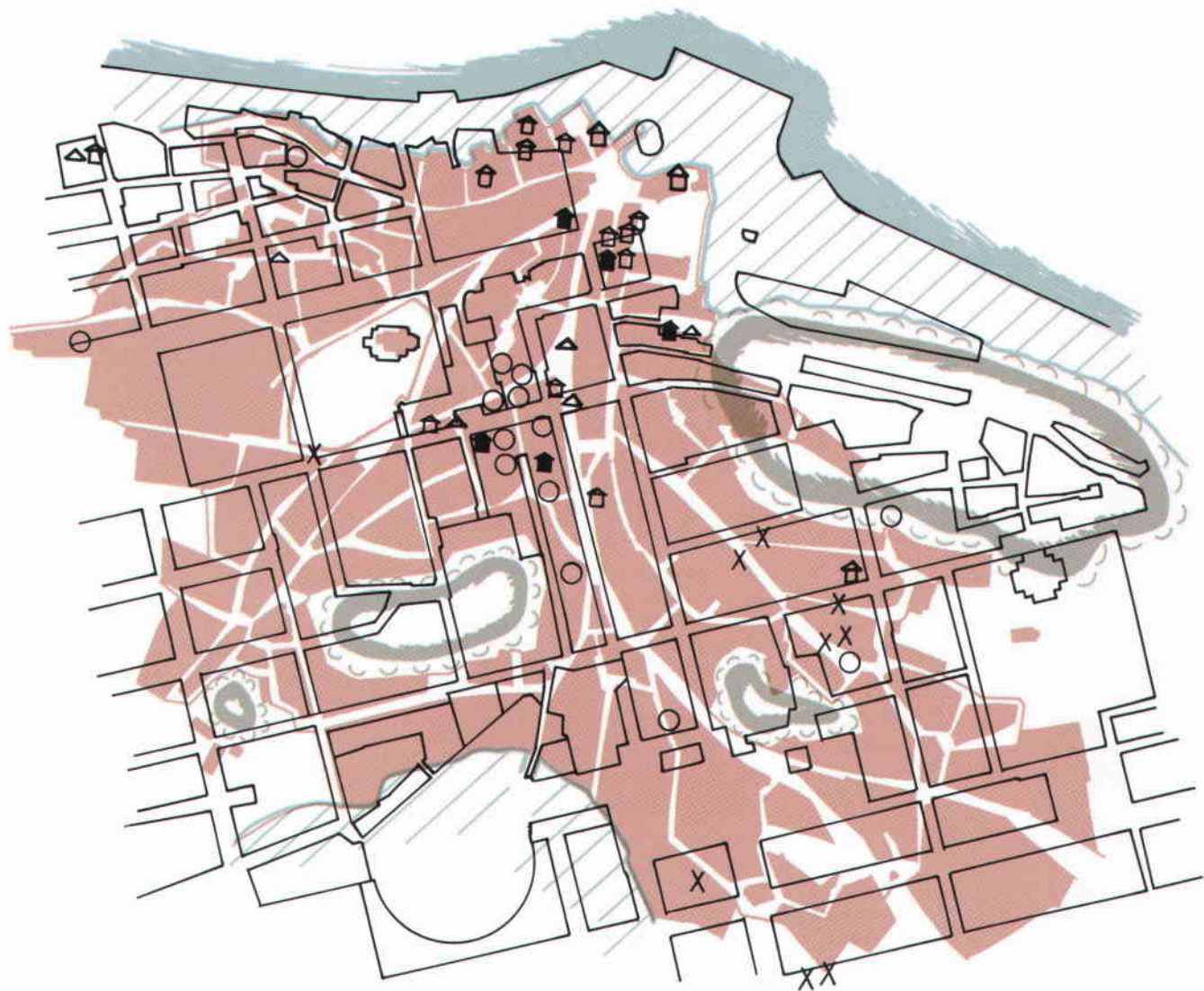
Begravningsplatser

Fynd av människoben väcker alltid uppståndelse och

misstanke om brott. Många av Söders skelettfynd är, liksom Högbergsgatsfyndet för 90 år sedan, tidiga noteringar. De har anmälts i större utsträckning än fynd av andra lämningar och på så vis kommit till arkeologernas kännedom, ibland via polis och rättsmedicinsk expertis.

De begravningsplatser på Söder som genom arkeologiska fynd kunnat lokaliseras och som tillhör tiden före gaturegleringen är dels Helga kors kyrkogård och avrättningsplatsen vid Pelarbacken, dels den medeltida kyrkogården vid Danviken i Norra Hammarbyområdet.

Den plats vid Kocksgatan där ett stort antal be-

Ett försök att anpassa 1630-talets gatunät på en aktuell kartbild över centrala Södermalm (jämför karta sid 37). Utgångspunkten är bl a den arkeologiska dokumentationen och det faktum att flera gator helt eller delvis följer en äldre sträckning. Mariakyrkan låg på samma plats som idag och strax sydväst om Katarina Kyrka fanns Sturekapellet. Symbolerna avser dokumenterade arkeologiska lämningar från tiden före 1650:

Stenhus

Trähus

Brunn

Gatubeläggning

Skelett